

**РУКОПИСНИЙ МУСУЛЬМАНСЬКИЙ МОЛИТОВНИК З
ФОНДІВ ЛЬВІВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ
БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ імені В. СТЕФАНИКА:
КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА АНАЛІЗ ЗМІСТУ**

Леся Дзендзелюк

*молодший науковий співробітник відділу наукової реставрації та
консервації рідкісних видань ЛННБУ ім. В. Стефаника*

Розглянуто молитовник мусульман, створений у 1808 році в с. Кошолі (повіт Бяльський, гміна Любенка). Розкрито зміст. Дано характеристики паперу, філіграней, чорнила, оздоблень у тексті. Проаналізовано конструкцію книги через призму традиційності східних методик її творення. Показано приналежність молитовника та подано інформацію про власників.

Ключові слова: *рукописний молитовник, конструкція книги, сходознавство.*

У збірці рукописних книг Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника зберігається цікава невеличка книжка — молитовник татар колишнього Великого Князівства Литовського (ВКЛ) (фонд 4, оп. 1, № 327), написана у 1808 році. Вивчення характерних особливостей цієї книги, аналіз і виокремлення східних та європейських традицій мистецтва творення кодексу були метою нашого дослідження. Увагу спрямовували як на архітектоніку книги в цілому, так і на застосування окремих конструктивних прийомів. Розгляду підлягали текстове наповнення (зміст, якість, спосіб виконання), матеріалознавчі аспекти (гатунок паперу, чорнил, складових оправи), метод формування кодексу (шиття книжкового блоку, спосіб кріплення форзаців, особливості оправи), а також оздоблювальні прийоми.

Вивченням цього манускрипту займався сходознавець, професор Львівського національного університету ім. І. Франка Я. Є. Полотнюк, який у статті “Арабський рукопис “еміра”

В. Жевуського чи гамаїл литовських татар” [5, с. 85-87] не дав повного кодикологічного опису цієї рукописної пам’ятки, а лише коротко згадав деякі тексти, що увійшли до неї.

У межах досліджень ми намагались дати всебічну характеристику рукопису, яка включає його фізичні дані, дещо повніший опис змісту, історію його побутування згідно з маргінальними написами та власницькими штампами.

Хамаїли — особлива категорія рукописів, притаманних лише татарам колишнього ВКЛ. Це збірники молитов арабською, тюркською чи турецькою мовами. Крім молитов, вони часто містять тексти польською і білоруською мовами, зокрема пояснення обрядів, пророцтва, рекомендації народної медицини, тлумачення снів, календарно-астрономічні спостереження та ворожбу [6, с. 195; 10, с. 173]. У перекладі з арабської “хамаїл” означає “перев’язь”, “портупея”, “те, що носять, перекинувши через плече”. Кримські татари і турки словом “хамаїл” називають “амулет”. Припускаємо, що ця книжечка вважалась оберегом, який носили завжди при собі. Тому вона містить, очевидно, найнеобхідніші тексти, має невеликий розмір (8,6 x 10,5 см) та обсяг (72 аркуші), що зручно для користування.

Рукопис складається з фрагментів Корану (1-шої і 36-тої сури*), молитов, літургійних текстів, пов’язаних з ритуальним омовінням. Сури хамаїлу переписано арабською мовою, кілька молитов — тюркською, а інші тексти — тогочасною білоруською з домішками польської, виконаних арабською графікою. Для цього в арабському алфавіті татари ВКЛ запровадили додаткові літери, які позначають специфічні для слов’янських мов звуки “ц”, “дз” та “о”. Вагомість досліджуваного рукопису у тому, що він є прикладом писемності татар колишнього ВКЛ. На сьогодні відомо близько 200 збережених хамаїлів.

Текст манускрипту поділений на розділи, які називають арабським словом “баб”, що означає “ворота”. Згідно з дослідженнями професора Я. Є. Полотнюка, спочатку йде текст першої сури Корану аль-Фатіха або Фатіхат-уль-кітаб, тобто “Відкриваюча книгу”; після неї — 36-а сура Ясін. Потім знову перша сура, початок другої і три останні “чудодійні” — “Єдність Бога”, “Денний

* Сура — розділ Корану.

Схід” і “Люди”. Останні сури у рукописі мають нетрадиційні назви. Так, наприклад, сура 112-а, яка мала б називатися “Єдність Бога”, тут — Ас-Самад, тобто “Вічний” (очевидно, за словом з другого вірша цього розділу). Остання сура Корану, яка за традицією називається “Люди”, тут — “Цар”, знову за словом з другого вірша [5, с. 87].

Завдяки сходознавцю, доцентві Білоруського державного університету М. В. Тарелкові дізнаємося, що рукопис містить цікавий реєстр на 40 коранів (40 ясінів) книги, про який не згадує Я. Є. Полотнюк. У ньому обговорюються настанови мусульманам щодо намазу*: “Хто буде співати, щоб знав, скільки і за кого кожному мусульманину і мусульманці має обов’язок і то має співати, виспівавши: 1. для подяки Богові; 2. за Мухамеда-пророка, його милість; 3. за Хадіджду — жінку пророка; 4. за Айшу — жінку пророка; 5. за хазрат** Фатму — дочку пророка; 6. за Абу Бакра (I халіфа***); 7. за Умара (II халіфа); 8. за Усмана (III халіфа); 9. за Алі (IV халіфа); 10. за Хасана (V халіфа); 11. за Хусейна; 12. за імама**** Азама Ку[ф]ейського^{5*}; 13. за імама Шафі; 14. за імама Маліка Шафі; 15. за імама Ахмада ібн Ханбала; 16. за батька свого; 17. за матір свою; 18. за весь рід Мухамеда-пророка; 19. за Адама-пророка; 20. за Єву-матір; 21. за Ібрагіма-пророка; 22. за Ісмаїла-пророка; 23. за всіх пророків; 24. за потомства всіх пророків; 25. за свої душі; 26. за душі без потомства; 27. за відкладені намази; 28. для легкості душі своєї, коли буде з тілом розставатися; 29. за хазрат Азраїля^{6*}, щоб легко душі брав; 30. для легкої відповіді святим опитувачам^{7*}; 31. щоб пан Бог, з

* Намаз — мусульманський релігійний обряд (ритуальне омовіння, після якого слідує молитва, що супроводжується певними установленими рухами).

** Хазрат — титул.

*** Халіф — титул феодального верховного правителя, який поєднував духовну і світську владу.

**** Імам — духовний глава мусульман.

^{5*} В хамаїлі подана нетрадиційна форма імені — “Кушейського”. Згаданий імам народився в місті Куфа в Месопотамії (сучасний Ірак). Можливо, заміна літери “ф” на “ш” є опискою.

^{6*} Ангел смерті.

^{7*} Святі опитувачі — ті, хто буде вести опитування душі на тому світі.

ласки своєї святої, в могилу міг дати гарного товариша до Судного дня; 32. щоб пан Бог з ласки своєї святої з мертвих воскресив зі світлим лицем; 33. щоб вставши із мертвих, бути під хоругвами Мухамеда-пророка; 34. аби пан Бог дав так, щоб спасіння гріхів на вазі переважило; 35. щоб судного дня бути під величністю Божою; 36. щоб пан Бог дозволив без труднощів пройти Сераг-міст; 37. за райських святих, які відчиняють ворота; 38. за тих паломників, які вмирають в Мецці і за тих, які вмирають, ідучи з Мекки до Медини; 39. за тестя свого, а жінка за свекра; 40. за тещу, а жінка за свекруху” (білоруск., польск.). На передостанніх восьми сторінках манускрипту у формі таблиць представлена схема знахарського ворожіння (фото 1).

Текст манускрипту написаний арабською графікою червоним і коричневим чорнилом, закомпонований в рамку, що традиційно для народів Сходу, як і присутність кустод* в лівому куті кожної правої сторінки (фото 2). На двох сторінках рамка виконана широкою неакуратною смугою оливкового кольору. Верхня частина рамки — відкритий прямокутник, в який вміщено ”басмаллу” — традиційну мусульманську формулу ”Во ім’я Аллаха милостивого, милосердного” (фото 3). Імовірно, вказані аркуші в первинному варіанті розпочинали книгу, а на сьогодні — розташовані не на своєму місці, що пов’язано, очевидно, з помилкою при реставрації блоку. Таке припущення підтверджує наявність на першому аркуші “хотіми” — конусоподібної кінцівки розділу, а також прикріплення аркуша у неправильному напрямку (перевернутому) (фото 4).

Початкові сторінки 1-ої і 36-ої сури Корану прикрашені примітивними “унванами” — заставками. Це не випадково, позаяк мусульмани вірять, що власне ці сури Корану володіють особливою святістю, їх читання є обов’язковим і достойне винагороди. Тому правовірні часто переписували такі “чудодійні” розділи і носили їх при собі як талісман. Останній аркуш манускрипту завершує кінцівка-колофон у формі конуса, окреслена лініями, що також підкреслює традицію східної книги (фото 5).

Важливим є текст колофону, адже саме у ньому вказано де, коли і для кого написаний молитовник — “Написаний цей

* Кустода — перше слово (іноді частина слова) наступної сторінки.

хамаїл для пана Беляка в році 1808 дня другого жовтня в Кошолях^{*} (напис здійснений арабським письмом білоруською мовою з деякою домішкою польських слів). Професор Я. Є. Полотнюк відчитав прізвище “Баляк”, наш варіант — “Беляк”. В арабському письмі голосні звуки можуть позначатися діакритичними знаками. Серед них знак “фатха”, який позначає в текстах арабською мовою голосний “а”. В польсько-білоруських арабографічних текстах вказаний знак, як правило, позначає голосну “є”. Припускаємо, що пан Беляк був нащадком литовського татарина, мусульманина за віросповіданням і генерал-майора польських військ Йозефа Беляка (1741–1794). Про останнього в книзі Й. Тишкевича [11, с. 34] довідуємося, що “23 березня 1763 року він одержав чин полковника і отримав у довічне користування село Кошолі в повіті Бяльським на Підляшші як дарунок польського короля Августа III” (польськ.). Оскільки Й. Беляк помер у 1794 р., а хамаїл був переписаний дещо пізніше — в 1808 р. і також у Кошолях, то згаданий у рукописі “пан Беляк”, можливо, був його нащадком або родичем.

Переписано молитовник на ганчір'яному цупкому папері крёмового забарвлення. На шести аркушах виявлено фрагменти водяного знаку. Філігранологічні дослідження не дали достеменної ідентифікації, однак знайдено близькі за своїм виглядом водяні знаки в альбомі Е. Лауцвявічуса [2, с. 426, № 3057] та О. Мацюка [4, с. 236]. Філіграні містять аналогічний напис “Nonig et Zoonen” і малюнки серії “Почтовий ріжок” з незначними відмінностями. Документ з подібним водяним знаком О. Мацюк датував 1785 роком. Отже, папір — європейського походження, а не східного. Це підтверджує і якість паперу.

Відомо, що на сході застосовували своєрідний метод обробки паперу — шліхтування. Він полягав у нанесенні крохмального клейстеру, риб'ячого клею або яєчного білка, змішаного з купоросом, які закривали пори паперу [7, с. 221-222]. Це запобігало розтіканню чорнила, літери залишались чіткими і не осипалися.

^{*} У книзі *Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* — Warszawa, 1883. — Том IV. — S. 485. описано земельний та майновий склад станом на 1827 рік населеного пункту (села) Кошолі Бяльського повіту, гміни Любєнської.

При перегортанні сторінок шліхтованого паперу чути характерне шелестіння за рахунок низької вологості паперу, або додавання при шліхтуванні рисової муки. Кремового відтінку такий папір міг набути внаслідок обробки яєчним білком. Після шліхтування папір глянцували для одержання гладкої поверхні, в результаті чого письмо лягало рівномірно і красиво [1, с. 287].

Застосування нешліхтованого нелощеного паперу для досліджуваного хамаїлу вказує на неповне слідування східним традиціям, як і кріплення форзаців. Вони приклеїні, виконані із сірого ганчір'яного паперу також європейського походження, оскільки мають верже (1 мм) і понтюзю (30 мм). Згідно зі східними традиціями, форзаци повинні бути кольоровими і складеними з окремих аркушів, а не з єдиного сфальцьованого аркуша, як у нашому випадку. Отже, незважаючи на застосування арабського письма, заключеного у рамку, що часто практикували на сході, вже використання нешліхтованого паперу та конструкція форзаців вказують на європейську техніку виготовлення книги.

Книжковий блок рукопису зберігся в досить доброму стані. Шиття книги виконано на 4 проколи. Наявність двох вільних (незадіяних) проколів у кожному зшитку свідчить про те, що книгу перешивали при реставрації, що підтверджують нечисленні заклейки.

Аналіз оправи дозволяє зарахувати її до XIX століття. Конструкція оправи вказує, що книга виготовлена в Європі, адже розмір оправи і книжкового блоку не збігаються, наявні канти. Кришки оправи товщиною 2 мм виконані з картону і покриті цільнокрійною телячою шкірою вишнево-коричневого кольору. За східними традиціями, вони на кантах були б обклеєні смужками шкіри іншого кольору. Однак пласка форма глухого (приклеєного) корінця відповідає східним технікам виготовлення оправи. Оздоблення оправи рукопису — європейське: золоте тиснення у вигляді восьмипелюсткових квіток, відокремлених горизонтальними смугами, сформованими з лежачих вісімок на корінці із вставкою чорної лакованої шкіри; відтиснена лінійна рамка на обох кришках оправи, в центрі яких відбито скромний орнамент квіткового типу (фото б).

Поєднання арабської графіки та декоративного оздоблення текстової частини манускрипту з європейською конструкцією кодексу свідчать про симбіоз двох абсолютно різних традицій.

Рукописна книга доволі цікава і з історичної точки зору. Вона привертає до себе увагу написом польською мовою на форзаці: “Ця книга для богослужіння належала емірові Вацлаву Жевуському, була мені подарована на Волині братом, який одержав її від росіянина, який брав участь у битві під Дашовом у 1831 році” (фото 5). Згідно з фактами, описаними у статті Я. Є. Полотнюка, В. Жевуський брав участь у сутичці під Дашовом, коли царський уряд придушував польське повстання [5, с. 87]. Імовірно, саме тоді молитовник потрапив до нового власника.

Вацлав Жевуський (1785–1831(?)) походив із заможної ополяченої української шляхти з Волині. Дістав добру освіту, служив в австро-угорській армії. Залишивши військову службу, вивчив у Відні східні мови і неодноразово виїжджав на Схід для закупівлі расових коней. У 1817 році, після нещасливого шлюбу з Розалією Любомирською, він на постійно залишається серед арабів. Там займається добродійністю — на свої кошти відкриває школи, лікарні, за що араби визнали його еміром. Вони нарекли його новими іменами — Тадж-ель-Фаєр (вінок слави), ез-Зекні-з-Зеgeb (золотобородий емір) і Абд-ен-Нішан (слуга знаку). Чутками про Вацлава Жевуського повнилась уся Європа: мовляв, в арабів з’явився чоловік, який здійснює культурну революцію (для початку XIX ст. його вчинки були революційними).

Жевуський відомий нам як колекціонер східних рукописів, засновник одного з перших журналів на теми Сходу. В 1820 році він повернувся у рідні Підгірці, де довгі роки його сім’ї належав замок. З часом Вацлав Жевуський подався в Кам’янець-Подільський, приєднався до козаків, змінив своє ім’я і гуляв по Поділля як отаман Венчислав Ревуха. Не існує достеменної інформації щодо закінчення його життя. Згідно з написом на форзаці досліджуваного хамаїлу, вірогідною є версія його смерті в Дашові у 1831 році під час Польського повстання проти царату. Інші припущення — повернення до арабів на Схід, або ж смерть від руки козака через ревності до дівчини.

Вважалось, що цей рукопис переписав сам В. Жевуський. Однак, за словами Я. Є. Полотнюка [5, с. 87], некаліграфічний почерк писаря не має схожості з арабським письмом Жевуського, зразки якого не раз наводилися в польській науковій і

науково-популярній літературі. Відчитаний запис на форзаці та палеографічний аналіз підтверджують, що Жевуський був лише власником, а не переписувачем.

Після 1831 року рукопис потрапив на Волинь у власність автора запису на форзаці. Отже, змінивши кількох власників, манускрипт саме там міг придбати відомий колекціонер Віктор Баворовський. Це підтверджує і червоний овальний штамп з нечітким зображенням сімейного герба і написом “BIBLIOTH. BAVOROVIANA. LEOPOLIEN” [8, с. 83; 9, с. 3]. Віктор Баворовський народився у 1826 році під Золочевом в Колтові, який розташований недалеко від Підгірців — родинного маєтку Жевуських. Відомо, що Баворовський займався літературними перекладами поезії польською мовою. Це надихнуло його на колекціонування раритетів, він збирав рукописи, стародруки, грамоти, картини, гравюри, скуповував цілі бібліотеки. Його зібрання становило 40 000 стародрукованих книг, 38 інкунабул, 1283 рукописи, 500 грамот, 288 олійних картин, акварелей і мініатюр, 10 000 гравюр, 113 музичних збірників [9, с. 3, 5, 7, 15]. Заснований ним Баворовіанум з 1900 року став публічною бібліотекою у Львові. У 1940 році бібліотека Баворовських увійшла до складу Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України [3, с. 10]. Очевидно, саме тоді книга перейшла сюди, де і зберігається до сьогодні.

Для того, щоб зберегти цю цікаву пам’ятку культури, бажане здійснення професійно-якісної реставрації. Науковий підхід, відповідні попередні дослідження дозволили визначити характер і обсяг необхідних робіт, вибрати адекватні методи консервації та реставрації з мінімальним втручанням в архітектоніку книги.

Висловлюємо подяку завідувачеві відділу рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника Дядюк М. С. та особливу вдячність кандидатів філологічних наук, доцентів Білоруського державного університету Тарелкові М. В. за допомогу в дослідницькій роботі над рукописом та надання консультацій під час написання цієї статті.

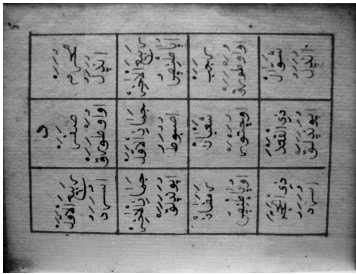

Фото 1. Схема ворожіння.

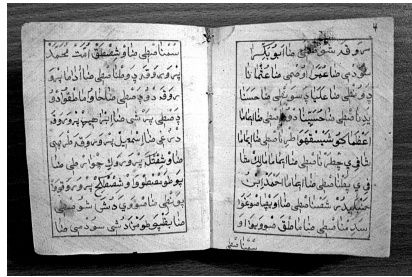

Фото 2. Один з розгортів рукопису.
У лівому кутку правої сторінки
слово “кустода”.

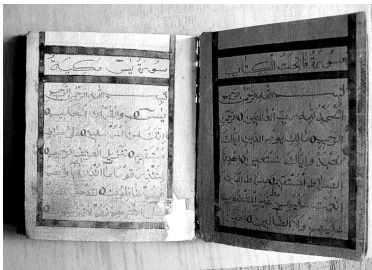

Фото 3. Розгорт, який містить
“басмаллу”.

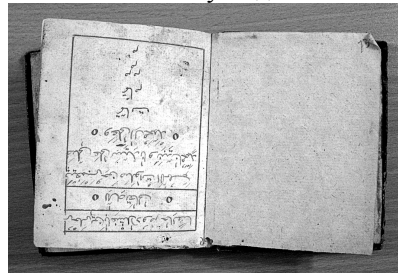

Фото 4. Перший аркуш хамаїлу.

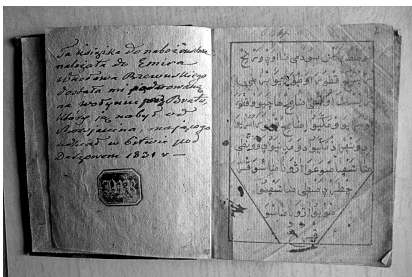

Фото 5. Останній аркуш хамаїлу
та напис на форзаці.

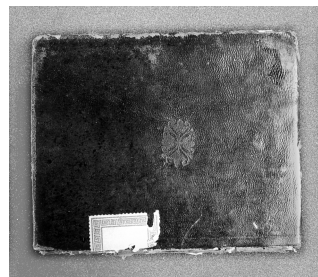

Фото 6. Оздоблення оправи
хамаїлу.

1. *Казиев А. Ю.* Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII–XVII веков / *А. Ю. Казиев.* — Москва : Книга, 1977. — 359 с.
2. *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII вв. : атлас / *Э. Лауцявичюс* ; Центральная библиотека Академии наук Литовской ССР, Комиссия по истории естествознания и техники при Президиуме Академии наук Литовской ССР. — Вильнюс : Минтис, 1967. — 577 с.
3. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України : документи, факти, коментарі / Національна академія наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника ; авт. вступ. ст. і упор. *Л. І. Крушельницька* ; заг. ред. *М. М. Романюк.* — Львів, 1996. — 204 с.
4. *Мацюк О. Я.* Філіграні архівних документів України XVIII–XX ст. / *О. Я. Мацюк* ; [відп. ред. *Ф. П. Шевченко*] ; Академія наук України, Археографічна комісія, Інститут української археографії, Головне архівне управління при Кабінеті міністрів України, Центральний державний історичний архів України у Львові. — Київ : Наук. думка, 1992. — 352 с.
5. *Полотнюк Я.* Арабський рукопис “еміра” В. Жевуського чи гамаїл литовських татар / *Ярема Полотнюк* // Архіви України. — 1969. — № 1. — С. 85-87.
6. *Станкевич Л. И.* Рукописные памятники мусульманской книжности в государственных коллекциях Беларуси: состояние и проблемы сохранения / *Станкевич Л. И., Сыськова И. А., Тарелко М. В.* // Исследования, консервация и реставрация рукописных и печатных памятников Востока : материалы I Междунар. науч.-практ. конф., 17-19 апр. 2007 г. — Москва : Рудомино, 2007. — С. 192-198.
7. *Тимошенко Э. Р.* Восточные рукописные книги Львовской научной библиотеки им. В. Стефаника НАН Украины и их конструктивные особенности / *Тимошенко Э. Р., Дзендзелюк Л. С.* // Исследования, консервация и реставрация рукописных и печатных памятников Востока : материалы I Междунар. науч.-практ. конф., 17-19 апр. 2007 г. — Москва : Рудомино, 2007. — С. 219-226.
8. *Jaworski F.* Lwowskie znaki biblioteczne we Lwowie / *F. Jaworski* // Kurjer Lwowski. — Lwów, 1907. — 97 s.
9. *Kotula R.* Biblioteka Wiktora Baworowskiego we Lwowie / *R. Kotula.* — Lwów, 1926. — 15 s.
10. *Tyszkiewicz J.* Ubóstwo leków naturalnych, stosowanych przez tatarów litewsko-polskich i przyczyny tego zjawiska / *Tyszkiewicz J.* // Historia leków naturalnych / pod red. *B. Kuźnickiej.* — Warszawa, 1989. — Т. II. Natura i kultura — współzależności w dziejach lekoznaństwa. — S. 173.

11. *Tyszkiewicz J. Z historii Tatarów polskich 1794–1944 / Tyszkiewicz J. — Pultusk, 2002. — 220 s.*
 12. *Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1883. — Tom IV. — 963 s.*
-

HANDWRITTEN MUSLIM PRAYER BOOK IN THE HOLDINGS OF VASYL STEFANYK NATIONAL SCIENTIFIC LIBRARY OF UKRAINE IN LVIV: STRUCTURE PECULIARITIES AND CONTENT ANALYSIS

Lesia Dzendzeliuk

The Muslim Prayer book was written in the village of Koszoły (Bialski district, Poland) in 1808. Its paper, water marks, inks, decorations of the text were characterized. The content and structure of the book were analyzed through the prism of traditional character of Oriental creative methods. Provenience and information about owners of the Prayer book was given.

Keywords: *Handwritten Prayer book, Book structure, Oriental studies.*

РУКОПИСНЫЙ МУСУЛЬМАНСКИЙ МОЛИТВЕННИК ИЗ ФОНДОВ ЛЬВОВСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ УКРАИНЫ имени В. СТЕФАНИКА: КОНСТРУКТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ И АНАЛИЗ СОДЕРЖАНИЯ

Леся Дзендзелюк

Рассмотрено молитвенник мусульман, созданный в 1808 году в с. Кошолы (уезд Бяльский, гмина Любенка). Раскрыто содержание. Даны характеристики бумаги, филиграней, чернила, текстовых украшений. Проанализирована конструкция книги сквозь призму традиционности восточных методик ее творения. Показана принадлежность молитвенника и подана информация о владельцах.

Ключевые слова: *рукописный молитвенник, конструкция книги, востоковедение.*